

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСАДИ ПОБУДОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ОНОМАСІОЛОГІЧНОЇ МОДЕЛІ НОМІНАЦІЇ _____

У статті вивчається одна з проблем теорії номінації — проблема отримання об'єктом позамовної дійсності (особою чоловічої статі) імені — шляхом побудови загальної ономасіологічної моделі номінації з огляду на мовотворчий її аспект щодо трьох слов'янських мов (української, російської та чеської).

Ключові слова: номінація-вибір, ономасіологічна рамка, протомотиваційна структура, ономасіологічна структура.

Проблема з'ясування механізму ословлення об'єктів позамовного світу в сучасному мовознавстві, починаючи від В. Матезіуса як основоположника функціонального підходу до номінації, традиційно вивчалася переважно як номінація-вибір із уже готових мовних формул у контексті мовленнєвої діяльності з огляду на її результати — текстово-дискурсійні утворення (Ю. М. Караулов, В. Г. Гак, Б. О. Серебренников, О. М. Вольф, О. С. Снітко, С. О. Колчин, Я. Горецький, О. О. Селіванова та ін). При цьому система засобів номінації, щодо яких здійснюється вибір, визначалася як дане. Тому постановка питання про номінацію-вибір під іншим — мовотворчим — кутом зору видається важливою та перспективною, про що свідчать дослідження останніх десятиліть (Т. І. Толстая, О. Л. Березович, Т. В. Леонтєва, І. В. Родіонова, Т. В. Цив'ян, Т. І. Вендіна та ін.). Спроба пошуку шляхів його вирішення в запропонованій статті здійснюється на слов'янському мовному тлі української, російської та чеської мов на матеріалі систем номінантів особи чоловічої статі — маскулінізмів, які до сьогодні у мовознавстві не були предметом окремого системного аналізу¹.

Метою статті є виявлення раціонального зв'язку між формою та змістом номінанта, виходячи з розуміння мовної форми як значущої мовної сутності, наділеної інформацією про певне вже «зняте» і матеріалізоване в ній відображення

¹ Вихідними положеннями такого аналізу є тези: «внутрішня форма мови зумовлює те, що [номінативна] діяльність відбувається так, а не інакше, використовує такі засоби, а не інші» (*Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. — М., 1984. — С. 360*); «кожен, навіть найдрібніший мовний елемент не може виникнути без всепрониклого щодо мови єдиного принципу форми» (Там же. — С. 8); «специфіка внутрішньої форми будь-якої мови полягає у способі позначення понять і вимагає узгодженості між елементами внутрішньої та звукової форми мови» (Там же. — С. 107) та загальноновизнана в сучасній лінгвістичній думка: «Слово не є зображенням речі, яку воно позначає, і ще меншою мірою її простим позначенням, що заміняє саму річ для свідомості й фантазії. Від зображення воно відрізняється здатністю представити річ з різних точок зору і різними шляхами, від простого позначення — тим, що має свій власний чуттєвий образ» (Там же. — 305).

позамовної дійсності, що несе сигнали, причетні до формально-граматичного, лексико-семантичного і семантико-синтаксичного членування мови².

Виникнення номінанта у мові розглядається з погляду його творця, адже саме людським фактором — відношенням номінатора до предмета об'єктивного світу на певній стадії його пізнання — можна пояснити не лише вибір імені для номіната, а й спосіб його іменування, що відображає наочно-чуттєвий досвід номінатора як мовної особистості. Закономірності світу розкриваються і пізнаються номінатором у його концептуальній системі. Мова може розкривати шлях пізнання істини буття суб'єктом пізнання саме через встановлення зв'язків між формою знака та концептуальною системою номінатора. Особливості, риси, елементи позамовної та мовної дійсності, що зумовлюють появу номінанта у єдності форми та змісту, і є сферою інтересів ономасіології³.

² Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл.— М., 1976.— С. 78.

³ Неоднозначність обсягу змісту терміна *ономасіологія* на сьогодні залишається очевидною: Ж. Марузо ономасіологію вважає наукою про вираження ідеї (Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов.— М., 1960.— С. 187); М. Г. Комлев, Д. М. Голев, Є. В. Заонегін розуміють ономасіологію за Х. Квадрі, Фр. Дорнзайфом та А. Цаунером як науку, що на шляху від об'єкта вираження до форми мовного вираження покликана пояснити, чому мова використовує ту чи іншу назву для позначення того чи іншого поняття (Голев Д. Н. О некоторых принципах выделения ономасиологии и ее категорий // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования.— Новосибирск, 1978.— Вып. 7.— С. 3–13; Комлев Н. Г. Ономасиология как учение о языковом обозначении неязыковой действительности // Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков.— М., 1968.— С. 80–90), причому Є. В. Заонегін вважає ономасіологію частиною семасіології, оскільки ономасіологія підпорядкована останній (Заонегин Е. В. Некоторые общие вопросы ономасиологии // Филол. науки.— 1969.— № 6.— С. 84–94). В. М. Нікітєвич у руслі ідей Празької лінгвістичної школи і передусім В. Матезіуса як основоположника функціональної ономасіології бачить ономасіологію як ономотологію, розглядаючи її з погляду мовленнєвої діяльності (Никитевич В. М. О минимальной номинативной единице и предмете ономотологии // Проблемы лексикологии.— Минск, 1973.— С. 115–124). І. С. Торощев ономасіологію (науку про лексичну об'єктивізацію) зближує з генетичним аспектом словотвору (Торощев И. С. Предмет, задачи, материал и методы ономасиологии // Проблемы ономасиологии : Науч. тр. Курск. пед. ин-та.— Орел, 1974.— Т. 21(114).— С. 3–76). Г. С. Щур, посиляючись на Соссюрову дихотомію «мова-мовлення», семасіологічний підхід розглядає як дослідження мови, а ономасіологічний — як мовлення, оскільки в його основі лежить принцип інваріантності (Щур Г. С. О семасиологическом и ономасиологическом подходе в лингвистике // Вопр. лингвистики.— Томск, 1975.— Вып. 4.— С. 3–17). У такий спосіб предмет ономасіології визначається в досить широкому діапазоні від інвентаризації різних найменувань до з'ясування закономірностей вираження в мові позамовного змісту. Виділення в науковому пізнанні особливої конгломеративної галузі — теорії номінації, що ставить перед собою глобальне завдання вивчення співвідношення навколишнього світу, мислення і мови, дослідження номінативної техніки, різних способів номінації, самого процесу обернення фактів позамовної дійсності в надбання системи та структури мови, та власне ономасіології, об'єктом якої є номінаційна система під знаком асиметрії її одиниць у плані вираження та змісту, вивчення характеру мовних знаків, їх номенклатури, виявлення розрядів мовних знаків, що встановлюються за різними принципами та на різних підставах (Языковая номинация : Общие вопр.— М., 1977.— С. 3–4), свідчить про те, що обидві ці галузі не є напрямками дослідження одного порядку. З іншого боку, вони виявляють потужні лінгвальні та нелінгвальні зони перетину, що приводить дослідників до думки про «неможливість чіткого розмежування дослідницьких сфер теорії номінації та ономасіології» (Селиванова Е. А. Когнитивная ономасиология.— К., 2000.— С. 11). Очевидно, що предметом ономасіології в широкому розумінні слід вважати не позамовну дійсність (сферу ідей і понять, що ґрунтуються на знанні денотатів) і не сукупність іменувань незалежно одне від одного, а кореляцію між ними, до того ж у напрямку від першого до другого з огляду на дихотомію «мова — мовлення». З огляду на вихідну систему координат дослідження, центром якої є не мовлення, а мова, ономасіологію розглядаємо як науку про механізм породження номінативних одиниць різного мовного рівня, про механізм «добування» номінатором форми для вираження певного змісту у процесі номінації та механізми номінаційних трансформацій вихідної форми змісту номінанта з метою вираження певної ідеї, адже «думка не виражається у слові, вона здійснюється в ньому» (Выготский Л. С. Мышление и речь.— М. ; Л., 1934.— 268 с.)

«Ословлення» номінатором позамовної дійсності починається з виділення факту об'єктивного світу за принципом «вибіркової зацікавленості»⁴, чи за принципом «пиків»⁵ — для номінатора інтерес становить не світ у цілому, а найважливіші, релевантні його факти як вияв суб'єктивної зацікавленості номінатора — соціальної, інтелектуальної та культурної особистості. Цим інтересом зумовлене переважне виділення одних об'єктів, їхніх властивостей, ознак, реляцій тощо порівняно з іншими. Суб'єктивна зацікавленість — це відношення й оцінка суб'єктом-номінатором навколишнього світу й самого себе, яким він є і яким має бути.

Іменування завжди змістове, воно опосередковане мисленням. Процес і результат позначення за допомогою мовних одиниць пов'язані з формуванням понять, у яких природні властивості речей, явищ, їх рефлексій дані у перетвореній на підставі вибіркової зацікавленості номінатора ідеальній формі. Далі узагальнене до ідеального відображення дійсності у формі поняття свідомістю номінатора в певний спосіб опрацьовується, співвідноситься з іншими і включається у сферу інших об'єктивних фактів, уже пізнаних та поіменованих, на підставі суми знань, добутих номінатором про цей клас об'єктів. Спосіб його включення задається номінаційними потенціями системи даної мови: мовне представлення світу реалізується у формі мови й існує в системі мови. Це може бути асоціювання з іншим уже поіменованим фактом дійсності на підставі спільного знака або включення номіната до двох і більше класів відомих та поіменованих явищ.

Наділення об'єкта позамовної дійсності (тепер. особи чоловічої статі) іменем завжди пов'язане з певною формалізацією відповідного фрагмента дійсності. При цьому на вибір імені впливають, з одного боку, комплекс ознак самого об'єкта, з другого — особливості номінатора як *особистості інтелектуальної* (номінатор є носієм суми знань про відповідний клас об'єктів), *культурної* (сума знань про об'єкт як представника класу завжди формується на тлі матеріальної та духовної культури), *соціальної* (номінатор є носієм суспільної думки мовного колективу, певних соціальних констант у баченні чоловіка), *біологічної* (номінатор є носієм не лише суспільних, а й індивідуальних оцінок, емоцій, переживань) та *мовної* (номінатор є носієм лінгвокреативного мислення, знань про мовні закономірності та носієм мовної інтуїції).

У мовній системі реальна дійсність відображається як суб'єктивний образ об'єктивного світу і співвідноситься як з логічним, так і чуттєвим пізнанням світу. Таким чином, і оцінка, і емоції, і воля, і почуття знаходять своє закономірне вираження в мовній системі як явища усвідомлені, як факти емоційних переживань, оцінок і т. п. — такою ж мірою, як і інші об'єкти, що включені у сферу психічного життя людини⁶.

У будь-якому випадку факт ідеалізації предметного світу, його освоєння та об'єктивації через ословлення є фактом усвідомленим, а не «довільним», «безпідставним»⁷ чи «стихийним»⁸. Мовна свідомість і мовне мислення номінатора при цьому зорієнтоване не на якнайповніше відображення позамовної дійсності,

⁴ Панфилов В. З. Язык, мышление, культура // Вопр. языкознания.— 1975.— № 1.— С. 8.

⁵ Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Там же.— 1990.— № 6.— С. 110–122.

⁶ Языковая номинация : Общие вопр.— С. 27.

⁷ Журавлев А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. — М., 1982. — С. 45–109.

⁸ Isačenko A. V. O některých zákonitostech v oblasti pojmenování // Sborník Vysoké školy pedagogické v Olomouci : Jazyk a literatura.— Praha, 1956.— Seš. 3.— S. 17–23; Уфимцева А. А. Лингвистическая сущность и аспекты номинации // Языковая номинация : Общие вопр.— М., 1977.— С. 23.

а на певний актуальний для номінатора у момент іменування аспект цієї дійсності та на пошук оптимального набору тих мовних засобів у системі мови, що уможливають ословлення, характеристизацію, оцінку та реалізацію номінаційного завдання та прагматичної інтенції суб'єкта пізнання.

Прийнятність представлених у мові форм для вираження нового змісту полягає у можливості їх пристосування до вирішення номінаційного завдання та реалізації прагматичної інтенції. При такому переосмисленні об'єктивність поняттєвого змісту обов'язково втілюється в обсязі значення (В. Г. Колпанський). Суб'єктивне начало у формуванні поняттєво-мовного змісту, пов'язане з номінатором, виражається у мотивах вибору даного словесного знака через посередництво ментальних протомотиваційних сфер ототожнення смислів з метою іменування номіната й «добування» з попереднього смислового обсягу мовної форми тих чи інших ознак. Саме мотив вибору не виключає «польоту фантазії» номінатора з виходом за межі узусу та мовної норми й тієї істотної ролі, яку відіграють у такому виборі культурні, історичні, соціальні передумови, а також прагматичні чинники. При цьому роль суб'єктивного чинника врівноважується об'єктивністю переосмислених мовних значень та значень обраних форм змісту, правилами сполучуваності цих форм та нормами їх уживання, звуженими до узусу.

По суті, не нова ідея вивчення образу світу (у нашому випадку — чоловіка) за даними мови, висловлена ще В. Гумбольдтом та О. О. Потєбнею, ставить дослідника перед необхідністю пояснення загальних ономасіологічних механізмів процесу номінації. Завдання опису ономасіологічного аспекту ословлення певного фрагмента позамовної дійсності передбачає виявлення його складників та визначальних рис, тобто загальної системи засобів номінації, чинників, зв'язків, способів, що зумовлюють процес номінації і виявляються одночасно ним зумовленими.

Система засобів номінації в мовознавстві тривалий час перебувала під впливом «магії слова» (пор. український еквівалент лат. *verbalizatio* — *ословлення*). Найточніше сутність цього процесу відтворюють ще не усталені терміни на зразок укр. «*омовлення*», рос. «*оязыковление*», адже думка про те, що слово не є єдиною формою номінації, висловлювалася вченими не раз. Інше питання — що саме слід вважати номінативною одиницею і що, відповідно, має становити об'єкт ономасіології⁹.

Мета цілісного системного аналізу ономасіологічного аспекту отримання номінатом імені передбачає включення у сферу наукових інтересів ономасіології одиниць будь-якого мовного рівня, будь-якої складності, будь-якої генези у всій їх сукупності та неоднорідності, адже ономасіологія повинна мати справу з аналізом номінативних функцій у всіх їх аспектах і виявах.

Зведення до єдиного номінаційного механізму словотвірних (у тому числі й композитних), синтаксичних (аналітичних), семантичних, фразеологічних та відфразеологічних номінантів чоловіка, представлених у мові, ускладнюється їх

⁹ Відповідь на нього коливається в науковій літературі в досить широкому діапазоні: від «межі теорії слід розширити, адже до складу номінативних одиниць мови належать також словосполучення» (В. В. Виноградов, М. Докуліл, О. С. Снітко); об'єктом ономасіології слід вважати лексичні одиниці та ФО, еквівалентні слову (І. С. Торопцев, О. С. Ахманова); предмет ономасіології повинні становити і стійкі складні найменування (Л. М. Майданова, В. М. Нікітєвич, Е. Кучєрова); предметом ономасіології є вивчення структур номінантів, що виникли як на рівні морфологічному, так і на рівні синтаксичному (у т. ч. морфолого-синтаксичному) і на рівні семантичному (Я. Кухарж, М. Докуліл), до думки про те, що рамки ономасіології слід розширити аж до фразової номінації (Н. Д. Арутюнова).

значною ізоморфністю, численними фактами номінаційних транспозицій, так званими граничними точками систем номінантів кожного з мовних рівнів, де зосереджені найзагадковіші явища, з одного боку, та впливом номінаційної та прагматичної інтенції номінатора як поліознакової сутності — з другого. Такий підхід передбачає побудову певної універсальної ономасіологічної моделі, яка б виявила основні етапи руху думки номінатора у процесі надання номінатові імені у сфері як ментальній (поняттєві сфері; сума знань про цей клас предметів — сфери смислів; протомотиваційні сфери ототожнення цих смислів), так і лінгвальній (мовні засоби, прийнятні та виправдані з метою вербалізації певного позамовного факту дійсності), та складні взаємодії ментальної та лінгвальної сфер у номінаційному акті. Іншими словами, можна говорити про дві сторони механізму номінації в їхній взаємодії: а) звернену до позамовної дійсності та б) звернену всередину мовної системи, яка становить власне мовну компетенцію номінатора.

З'ясування механізму номінації в загальному вигляді — це вивчення тих ментально-мовних операцій, що наявні в мисленнєвій та мовотворчій діяльності номінатора, тих внутрішніх процесів, які актуалізуються і визначають перебіг номінаційного процесу й зумовлюють його результат. Такими основними операціями є 1) визначення номінатором ідеального змісту номіната в сукупності його ознак як представника класу, про який номінатор має певну суму знань; 2) пошук мотивувальної ознаки (ознак) та прийнятної форми її вираження, здатної включити номінант у мовну систему; 3) пошук класифікаційного значення, яке б підкреслювало специфіку похідного номінанта щодо вихідного, та форми його вираження; 4) пошук трансформаційного значення, яке б підкреслювало семантичну специфіку похідного номінанта щодо вихідної (вихідних) форм.

Фундаментальною рисою людської психіки є її аперцептивний характер — залежність сприйняття, осмислення нових фактів позамовного світу від уже наявних знань, досвіду та психічного стану номінатора. Саме сукупність знань номінатора про позамовний світ зумовлює той факт, що кожний новий вияв і вплив світу включається до поняттєвого континууму, проектується на нього через складну систему асоціацій відповідно до інтенції суб'єкта сприйняття і в такий спосіб набуває відповідного змісту.

Пізнаваний об'єкт, перш ніж отримати ім'я, повинен бути мовною свідомістю номінатора класифікованим, включеним до певного поняттєвого класу, що має в мові категоріальне вираження, — до так званої ономасіологічної категорії субстанції, властивості, дії чи обставинності¹⁰. Ономасіологія має справу передусім з денотатами. Сам об'єкт не присутній ні в мові, ні в голові дослідника, — зауважує М. Г. Комлев. Навіть уявлення про найреальніший предмет, що отримує чи отримав словесне позначення, найчастіше генерується в голові цього дослідника, а не залишається одиничним представником саме цього конкретного предмета. Скажімо, щойно знайдений екземпляр жука вказує на наявність цілого виду жуків, і нова назва, дана цьому жукові, — це не його особисте ім'я. Тому, вживаючи вираз «дійсність», ми маємо на увазі або лише денотат, або лише предмет, або те й друге одночасно¹¹.

Включення об'єкта позамовної дійсності до класу об'єктів уже пізнаних та поіменованих вимагає актуалізації класифікаційних (інтегральних, категоріальних) ознак (субстанція, особа, особа чоловічої статі), з одного боку, та редукції

¹⁰ Dokulil M. Tvoření slov v češtině I. — Praha, 1962. — S. 29–49.

¹¹ Комлев Н. Г. Знач. праця. — С. 80–90.

нескінченної різноманітності виявлених номінатором у процесі пізнання номіната ознак до мінімуму найважливіших (з огляду на номінаційну та прагматичну інтенцію), домінуючих у процесі іменування, які виявлятимуть певний зв'язок смислу та форми мовної об'єктивності цього смислу — з другого.

Виходячи з розуміння акту номінації як факту усвідомленого, а не спонтанного, логічним буде припустити, що вибір імені, максимально прийняттого в акті іменування, має бути в певний спосіб мотивованим. Урахування / неврахування властивостей об'єкта позамовної дійсності при номінації традиційно відображається у класифікаціях як протиставлення мотивованих номінантів немотивованим. Однак немає жодних підстав не брати до уваги беззаперечний факт, що створення нової номінативної одиниці неможливе без усвідомлення номінатором якісної специфіки номіната, яке передбачає наявність певного набору характеристичних ознак. Вибір імені завжди зумовлений характером факту об'єктивної дійсності, з одного боку, й особистим досвідом номінатора — з другого.

У момент своєї появи кожний номінант як результат усвідомленої необхідності є мотивованим, оскільки в акті закріплення за номінатом імені провідною є асоціація. У такому розумінні мотивація завжди виявляється синхронною щодо мови, незалежно від того, йдеться про історичну чи сучасну синхронію. Мотивація в синхронному плані повинна розглядатися як відчуття носіями мови формально-семантичного зв'язку даного номінанта з іншими членами номінаційної системи¹². З ономаціологічного погляду поняття мотивації має розглядатися в широкому плані щодо його обсягу, адже для нас важливо з'ясувати не лише питання, якому вихідному знаку номінатор надає перевагу в процесі ословлення, а й питання, яких трансформацій має (чи не має) зазнати вихідний знак, щоб виразити необхідний зміст відповідно до номінаційної та прагматичної інтенції номінатора, тобто стати формою нового змісту.

Розуміння мотивованості як виправданості мовного знака з метою фіксації окремих ознак об'єкта в акті іменування сягає постулатів давньогрецької філософії та безпосередньо пов'язане із з'ясуванням природи іменування, що відображає характер зв'язку між іменем об'єкта і самим об'єктом. У такий спосіб мотивованість питома виявляється пов'язаною з аналізом на різних рівнях мови механізму формування позначень окремих фрагментів пізнаваної номінатором дійсності (О. І. Блинова, М. Д. Голєв, І. С. Торопцев, О. І. Моїсєєв, О. С. Кубрякова, Ю. С. Маслов, Л. М. Медведєва, Т. Р. Кияк, М. Докуліл, Ю. Фурдик).

Своєрідним «перекидним містком» між формою як формальною сутністю та її здатністю виражати певний зміст — змістом форми — у такому разі виступає ВФ як сутність, що безпосередньо пов'язана з ономаціологічним аспектом номінанта і виступає як засіб процесу мотивації. У такому баченні ВФ можна інтерпретувати як основу мотивованості¹³, а мотивованість — як властивість внутрішньої форми, а не тотожність їй (Л. Р. Зіндер, К. С. Горбачевич, Є. В. Красильникова, К. О. Левковська, Л. Невідомська). Мотивованість, на думку Т. Р. Кияка, надає ВФ властивості екзоцентричності, тобто зорієнтованості на позначуване, «висвічування» найяскравіших сторін денотата¹⁴. Статус привативних відношень мотивованості щодо ВФ є підґрунтям гносеологічного

¹² Комина Е. В. Мотивация как лингвистическое явление // Семантика и структура слова. — Калинин, 1984. — С. 61.

¹³ Кияк Т. Р. О видах мотивированности лексических единиц // Вопр. языкознания. — 1989. — № 1. — С. 98–107.

¹⁴ Там же. — С. 79.

підходу до розуміння ВФ: ВФ виступає не лише як «ідея імені», змістовий засіб структуризації номінативних одиниць, але й як гносеологічна сутність, закономірний процес у пізнанні тієї чи іншої реальності¹⁵. Виходячи з розуміння вченим ВФ як пучка асоціацій, поєднаних із осмисленням взаємозв'язку позначуваного з іншими явищами дійсності на підставі суми знань про позначуване, що об'єктивується структурою номінанта¹⁶, саме ВФ опиняється в центрі процесу отримання номінантом імені: номінаційний акт у такому розумінні являє собою своєрідну проекцію пучка асоціацій (ознак позначуваного, виділених номінатором) на певні сфери ототожнення змісту, а через них — на засоби мовного позначення. У такий спосіб ВФ як пучок асоціацій поєднує дві стадії акту номінації — довербальну, що супроводжує ідеальний образ предмета, і вербальну, що завершується вибором імені.

Завдяки ВФ жодне явище чи відношення, спроектоване на досвід номінатора, не залишається ізольованим: воно включається в систему вже усвідомлених та пізнаних зв'язків і відношень на підставі подібності чи суміжності (інтеграція) та відмінності (диференціація). Підставою для такого включення є асоціація чи комплекс асоціацій, які, у свою чергу, залежатимуть від номінатора — номінаційної та прагматичної інтенції іменування, індивідуально-типологічних особливостей сприйняття, творчої уяви, рівня фантазії та лінгвокреативного мислення, яке може по-особливому членувати континуум навколишнього світу. Номінатор при цьому або виявляє вже відомі йому відношення між номінатом та іншими об'єктами дійсності, або встановлює нові відношення.

Конкретною реалізацією двох ментальних сутностей — мотивації та ВФ — стає асоціативний мотив номінації (внутрішньоформна мотивувальна ознака¹⁷, мотивація за внутрішньою формою¹⁸, центр образу¹⁹, мотивант²⁰). На асоціативному мотиві (одній або кількох асоціативних ознаках, що домінують над іншими в акті пізнання об'єкта) і фокусується пучок асоціацій, переходячи у вербальну стадію ословлення номіната. Такий асоціативний мотив, на думку Ю. С. Маслова, є щось на зразок «способу зображення значення слова у слові, більш чи менш наочний “образ” цього значення, так би мовити — збережений у слові відбиток того руху думки, який був наявний у момент виникнення слова»²¹. Залежно від образності / необразності ВФ асоціативний мотив може виступати або як власне асоціативний, або як асоціативно-образний.

Розуміння мотивації як процесу, ВФ — як засобу мотивації, асоціативного мотиву як результату руху людської думки від об'єкта позамовної дійсності до мовної форми, що стає його іменем, дає підстави ввести поняття *протомотиваційної структури номінанта*, яка включатиме номінат до певної ономазіологічної категорії²². Протомотиваційна структура номінанта як ментальна сутність розгортатиметься на тлі всієї суми знань про номінант як про представника пев-

¹⁵ Снитко Е. С. Внутренняя форма номинативных единиц.— Л., 1990.— С. 27.

¹⁶ Там же.— С. 24.

¹⁷ Невідомська Л. Про внутрішню форму слова як вияв імпліцитності // Українська мова.— 2002.— № 2.— С. 17–24.

¹⁸ Кияк Т. Р. Знач. праця.— С. 98–107.

¹⁹ Потєбня А. А. Мысль и язык.— Одесса, 1922.— 188 с.

²⁰ Horecký J. Onomaziologická interpretácia tvorenia slov // Slovo a slovesnost.— R. 60.— 1999.— S. 6–12; Furdík J. Motivačná intencija slova // Slovenská reč.— R. 63.— 1998.— Č. 6.— S. 321–329.

²¹ Маслов Ю. С. Введение в языкознание.— М., 1975.— С. 138.

²² Детальніше про це див.: Архангельська А. «Чоловік» у слов'янських мовах.— Рівне, 2007.— 448 с.

ного поняттєвого класу, як елемент певної культури в широкому її розумінні²³. Під *мотиватом* тут розумітимемо категоріальний репрезентант номіната як представника певного поняттєвого класу (субстанції, істот, осіб чоловічої статі). *Мотивант*, чи асоціативний мотив, — провідна ознака чи кілька ознак номіната, виділених у процесі руху думки номінатора з метою його мовної репрезентації. Елементи протомотиваційної структури встановлюватимуть порівняльне відношення між двома сутностями — об'єктом позамовної дійсності та ідеальною формою його представлення в сукупності його властивостей, відношень, розкритих суспільною практикою у *мотиваційному судженні*, яке об'єктивується перетворенням та згортанням у матерію певної мовної форми з метою вираження певного змісту.

Протомотиваційна структура як структура ментальна об'єктивується в ономасіологічній структурі номінанта як структурі лінгвальній, а обидві ці структури разом утворюють специфічну ментально-лінгвальну структуру — *ономасіологічну рамку* (пор. загальне розуміння Я. Горецьким ономасіологічної рамки як розгорнутого в лінію семантичного трикутника, що традиційно не враховує ролі номінатора у номінаційному акті: об'єкт позамовної дійсності, його предметно-пояснювальна віднесеність, зміст і форма, де зміст (смысл, за Г. Фреге та Л. Єльмслевом) — зорієнтований на позамовну дійсність аморфний континуум, межі якого встановлюють саме мовні формування, форма — сутність, що об'єктивує зміст через мовні значення; мовне значення є обмеження змісту, віддзеркалене у формі²⁴).

Використання в дослідженні номінаційного процесу та механізмів номінації поняття ономасіологічної рамки видається доцільним, адже іменування поєднує в собі концептуальний зміст і форму. Саме тут закладена можливість переосмислення й формування вторинних знакових функцій «старих» форм. Значення «старого» словесного знака тому і є прийнятним, що воно потенційно може бути переосмислене з метою вираження «нового» для нього позамовного змісту; це значення опосередковує новий зміст у самому процесі відображення. Ономасіологічна рамка дозволить виявити структуру відношень іменування²⁵, яку розуміють як «спосіб віднесення імені до смислу і смислу імені до фрагмента дійсності, що цим іменем називається... Денотат є функцією смислу імені, тобто якщо заданий смисл, то ним визначається спосіб даності денотованого класу об'єктів».

Ономасіологічні структури, за М. Докулілом²⁶, є основними мисленнєвими структурами, які мають у певній мові своє категоріальне (ізоморфне) вираження, що відповідає способам номінації цієї мови. Досліджуючи ономасіологічні структури, реалізовані морфологічними, *resp.* синтаксичними (категоріальними) засобами мови, учений, відповідно, залишав поза увагою засоби екстраграматичні²⁷, однак не заперечував можливості вивчення під таким кутом зору і номінантів семантичних²⁸. Практично в той самий час проголошена Я. Кухаржем

²³ Щодо маскулінізмів як номінантів особи чоловічої статі ця система знань корелює із системою дескриптивних, аскриптивних та прескриптивних категорій маскуліності (І. Кон) — системних сукупностей описових, приписуваних та бажаних ознак, що відрізняють у баченні національно-культурно-мовної спільноти чоловіка від жінки.

²⁴ Horecký J. Op. cit.— S. 6–12.

²⁵ Телия В. Н. Вторичная номинация и ее виды // Языковая номинация. Виды наименований.— М., 1977.— С. 185.

²⁶ Dokulil M. Op. cit.— S. 29–32.

²⁷ Dokulil M., Kuchař J. Vztah jazyka a myšlení ve struktuře pojmenování // Problémy marxistické jazykovědy.— Praha, 1962.— S. 236.

²⁸ Dokulil M. Ke koncepci porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti «tvoření slova» // Slovo a slovesnost.— 1963.— R. 24.— S. 85.

думка про те, що основні риси структур номінантів різних типів є у принципі ідентичними²⁹, на жаль, не привела до зміни дослідницької парадигми (за винятком хіба що праці Я. Корженського, де здійснюється вдала спроба аплікувати ономазіологічні структури на вивчення проблем речення³⁰). При цьому розвиток ідей М. Докуліла у межах, окреслених його власними дослідженнями, знаходимо у працях багатьох дослідників³¹. На нашу думку, є всі підстави вважати в ономазіологічних структурах певні риси універсальності і вважати їх оптимальними мікромоделями для вивчення структур номінантів усіх типів.

У межах об'єкта свого дослідження М. Докуліл розумів ОС як структури двочленні: явище позамовної дійсності у процесі номінації спочатку включається номінатором до певного поняттєвого класу, що має в мові категоріальне вираження, — це член ідентифікувальний, *ономазіологічний базис*, а потім уже в межах цього класу визначається певною ознакою — це член диференціювальний, *ономазіологічна ознака*. У такий спосіб об'єкт позамовної дійсності спочатку визначається абстрактно — з огляду на клас (*genus*), а пізніше конкретно — з огляду на специфічні ознаки (*species*). Конкретна реалізація актів номінації у різних мовах є різною, однак основа, розуміння структури номінанта, номінаційні «кроки» вочевидь є дуже подібними, і ця подібність впливає з того, що «ці структури являють собою лише певний вибір із структур поняттєвих, пов'язаних певними відношеннями»³². Ономазіологічний базис та ономазіологічна ознака є тими основними векторами руху думки номінатора, які визначають його діяльність на шляху отримання номінатом імені. У різних типах номінантів ці вектори лише по-різному актуалізуються завдяки впливу номінаційної та прагматичної інтенції суб'єкта іменування.

Ономазіологічний базис (ОБ) як фактор включення певного явища позамовної дійсності до певного поняттєвого класу, що має категоріальне вираження, за М. Докулілом, є завжди простим: відмінності сягають лише різної міри узагальнення³³. При цьому вчений зауважує, що факт позамовної дійсності, який має отримати ім'я, належить до певної ономазіологічної категорії та оформлюється відповідно в її межах і як певна частина мови, і як представник певного семантичного розряду. У сфері словотвірних номінантів релятивного типу, аналізованих чеським дослідником, ОБ справді є простим: граматичний і семантичний його складники (адже афікс — це передусім семантичний модифікатор) інтегрують, суміщаючись у єдиному репрезентанті класу, до якого належить номінант (скажімо, у номінанті *učitel* ОБ — суфікс *-tel-* є одночасно і граматичним, і семантичним класифікаційним показником, адже це агентивний субстантивний суфікс чоловічого роду істот). Утім, у багатьох інших типах номінантів гра-

²⁹ Kuchař J. Základní rysy struktur pojmenování // Ibid.— S. 105–114.

³⁰ Kořenský J. Slovo, věta, onomaziologická kategorie // Ibid.— 1972.— R. 33.— S. 193–198.

³¹ Кубрякова Е. С. Словообразование как процесс номинации и его отличительные формальные и содержательные характеристики // Теоретические вопросы словообразования и вопросы создания сложных лексических единиц.— Пятигорск, 1988.— С. 3–23; Кубрякова Е. С. Теория номинации и словообразование // Языковая номинация. Виды наименований.— М., 1977.— С. 222–304; Селиванова О. О. Складне слово: мовні моделі світу (основи зіставної композитології російської та української мов).— Черкаси, 1996.— 279 с.; Селиванова О. О. Ономазіологічний аспект контрастивних досліджень // Slavica Tarnopolensia.— 1997.— № 4.— С. 8–12; Шкатова Л. А. Развитие ономазиологических структур (на примере наименований лиц по профессии в русском языке).— Иркутск, 1984.— 150 с.; Horecký J. Op. cit.— S. 6–12; Kořenský J. Op. cit.— S. 193–198; Bozděchová J. Tvoření slov skládáním.— Praha, 1994.— 201 s.; Ostrá R. K diachronnímu studiu onomaziologické struktury // Slovo a slovesnost.— 1972.— R. 33.— S. 1–9.

³² Dokulil M. Tvoření slov...— S. 29.

³³ Ibid.

матичний та семантичний складники ОБ суміщення не виявляють. У межах деяких різновидів аксіологічної модальності, а особливо в межах емоційно-оцінної та оцінної модальності співвідношення ономасіологічної ознаки та ономасіологічного базису, як буде показано далі, виявляються оберненими щодо типових їх відношень у словотвірних номінантах, де базисом звичайно є афікс, а ознакою — твірна основа. А тому, на нашу думку, для вивчення всіх типів номінантів раціональним буде поділ структурних складників ОБ на граматичний (ГОб) та семантичний (СОБ) компоненти (пор. окремий формально-граматичний показник у складі ономасіологічної структури³⁴ та граматичний ОБ³⁵).

Що ж до включення номіната до певної поняттєвої категорії, то ми виходимо з того, що поняття як форма думки є судженням у своїй основі³⁶, у якому міститься твердження стосовно певних властивостей об'єкта — як суттєвих, незалежно від того, у якому зв'язку і під яким кутом зору розглядається номінат, так і щодо суттєвих, адже об'єкт у процесі номінації «повертається до номінатора різними сторонами». Суттєва ознака — це ознака, яка належить предмету іменування за будь-яких умов, без якої даний об'єкт існувати не може і яка передає саму суть предмета і тим самим розрізняє його та предмети інших видів і родів³⁷.

Кожен номінант особи чоловічої статі на граматичному рівні (ГОб) реалізується в межах ономасіологічної категорії субстанції, відповідно, він повинен вписуватися в систему типових для субстанції категоріальних експлікаторів роду (чоловічого) та числа (однини). Це здійснюється як на рівні первинного формально-категоріального вираження (*каменяря, книголюб, інженер-будівельник, справжній козак, сокіл, Адамів син*), так і на рівні секундарного (*віруючий, староста, роззява, ворона, інститутка, баба базарна*). Невідповідність формальних експлікаторів роду і позначуваного (особи чоловічої статі) становить окремий аспект аналізу.

Далі в термінах певної ономасіологічної категорії та в термінах певних семантичних розрядів щодо цієї категорії здійснюється вибір конкретної номінаційної моделі відповідно до способу номінації. Так, ОБ номінанта *розумник* є поняттєва категорія субстанції (особи чоловічої статі) як *носія певної ознаки* (розумний); ОБ *учитель* є поняттєва категорія субстанції (особи чоловічої статі) як *носія певної дії* (учити); ОБ *дурносміх* є поняттєва категорія субстанції (особи з недиференційованою семою статі) як *носія певної ознаки дії, чи обставинної ознаки* (дурно (без причини) сміятися); ОБ *мукосій* є поняттєва категорія субстанції (особи чоловічої статі) як *носія дійового відношення щодо іншої субстанції* (сіяти муку); ОБ *черговий по вокзалу* є поняттєва категорія субстанції (особи з недиференційованою семою статі) як *носія відношення щодо іншої субстанції* (вокзал); ОБ *світла голова* є поняттєва категорія субстанції (особи безвідносно до статі) як *носія певної* (асоціативно транспонованої) *ознаки* (розумний, винахідливий). Відповідно семантичну ідентифікацію номінанта як представника ономасіологічної категорії субстанції може забезпечувати СОБ різних типів: *дериваційний* (*мислитель, хитрун, голоштанько*), *лексичний* (у випадках, якщо класифікаційну роль виконуватиме ціле слово або твірна основа лексемного походження: *старигань, тираноборець, старший чоловік, чоловік слова*), *семантичний* (у номінантах, що виникають унаслідок перенесення найменування: *віл, янгол, старий пень*).

³⁴ Селіванова О. О. Ономасіологічний аспект... — С. 8–12.

³⁵ Норецьку J. Ор. cit.— С. 6–12.

³⁶ Языковая номинация : Общие вопросы.— С. 84.

³⁷ Кондаков Н. И. Логический словарь.— М., 1971.— С. 507.

Граматичний ономасіологічний базис завжди експлікований (як первинний, так і секундарний). Семантичний ономасіологічний базис найчастіше виражається експліцитно, однак у деяких типів номінантів він може бути зредукованим або взагалі винесеним за межі форми змісту. У власне композитів, що реалізують мотиваційне судження сурядного типу (так званих юкстапозитів — укр. *богочоловік*, рос. *англосакс*, ч. *světárán*) та в композитів так званого багувригового типу (ч. *rudovous, plnovous*), формально-категоріальний експлікатор виноситься за межі номінанта. В інших випадках ОБ фіксується самою моделлю та її належністю до певного семантичного класу похідних; модель тут потенційно передбачає наявність ОБ (укр. *вартовий* (солдат), *любий-милий* (чоловік) / рос. *вахтенный* (матрос, солдат) / ч. *starý (muž), vrchní (číšník)*). У номінантів семантичного типу, що ґрунтуються на перенесенні найменування, СОБ також виявляється імплікованим: його роль перебирає на себе різновид семантичної транспозиції (укр. *орел, бабин смик* / рос. *петух, мышинный жеребчик* / ч. *oričák, ženatý vrabec*). Таке розуміння ОБ, на нашу думку, знімає питання про його дискусійність³⁸.

На відміну від ономасіологічного базису як величини константної, *ономасіологічна ознака* (ОО) є величиною змінною, що конкретизує чи уточнює базис. Ономасіологічна ознака може бути як простою, так і складною.

Простою ОО є у межах категорії субстанції *якість* чи *властивість* (укр. *добряк* — особа чоловічої статі, характеризується ознакою «добрий») та *дія* (*працівник* — особа чоловічої статі, характеризується за дією «працювати»). *Складена* ОО може мати, за М. Докулілом, подвійну структуру. Вона може бути розвинена ознакою дії чи діяльності — пацієнсом, результатом, місцем, часом, способом, мірою (ч. *děvorubec* — substance rubající dřevu; укр. *книголюб* — чоловік, який любить книги); рідше — ознакою якості (властивості) — укр. *дуже старий чоловік*; у деяких випадках — певним (недійовим) відношенням до субстанції (укр. *власник дому* — чоловік, що має (у власності) дім; *міліціонер* — чоловік, що є членом загону міліції). Крім того, ОО може мати й розгорнуту структуру (ч. *levák* — substance pracující levou rukou; укр. *шістдесятник* — представник інтелігенції 60-х років ХХ століття, так званого періоду хрущовської відлиги, рос. *пятидесятник* — в стрелецком или казачьем войске — *полусотник*).

З огляду на це ОС у багатьох випадках виявляється структурою, чітко визначеними полюсами якої є, з одного боку, ономасіологічний базис, з другого — останній визначальний компонент складної ономасіологічної ознаки (за М. Докулілом, *ономасіологічний мотив*), а між ними є більш чи менш варіабельний транзитивний член — *ономасіологічна зв'язка*³⁹. Таким чином, ономасіологічна ознака в одних типах номінантів виявляється експлікованою лише ономасіологічним мотивом, у інших — зв'язкою і мотивом одночасно (пор. субстанція (чоловік), що *рубаче дрова*: укр. *дроворуб*, рос. *дровосек*, ч. *dřevař*). Ономасіологічний мотив, власне, і є найвиразнішим і найконкретнішим елементом цієї структури, причому завжди експлікованим на відміну від ономасіологічного базису, який є максимально загальним і в деяких випадках імплікованим. Якщо ономасіологічна зв'язка є морфемно не вираженою, то її тип встановлюється на ґрунті осмислення можливих явищ навколишнього світу⁴⁰. Чим більша кількість елементів ОО експлікована у формі номінанта, тим більша визначеність його семантики.

³⁸ Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология...— С. 30.

³⁹ Dokulil M. Tvoření slov...— С. 31.

⁴⁰ Снитко Е. С. Знач. праця.— С. 53.

Виходячи з того, що за кожним номінантом як номінаційним знаком стоїть поняття, а поняття, як відомо, формується на підставі сукупності суджень про номінат, судження обов'язково міститиме корелят ВФ номінанта. Саме тому номінанти, тотожні за віднесенням їх до одного й того самого номіната, виявляють нетотожність з огляду на представлення номіната певними засобами. Виявлення та порівняння суджень, що стоять за формою номіната, дозволило б встановити не лише відмінності у способах передачі одного й того самого змісту, але й відповідні до цих відмінностей різні уявлення та бачення номіната, що має отримати ім'я, не лише у різних мовах, а й у межах однієї мови.

У сучасному мовознавстві представлені різні підходи до трактування вихідної структури, базової з огляду на структури похідні, — *мотиваційного судження*.

Одним з таких підходів є розгляд мотиваційної структури як лексико-синтаксичної, синтагматичної. Обстоюючи такий погляд, дослідники виявляли водночас і факти відносного співіснування синтаксичних та інших похідних одиниць, що уможливило висновок про те, що «істина лежить десь посередині» (О. Кубрякова, М. Докуліл, Я. Кухарж, Я. Горецький, Ю. Фурдик). Проблема пошуку мотиваційного судження бере свій початок від методу складних субституцій, чи перифразування, запропонованого В. Дорошевським⁴¹, пропозиційного методу⁴², методу глибинних семантичних структур, що встановлюються шляхом перифразування похідних слів⁴³, складних абстрактних фігур логічного синтаксису Г. Беркле, дуже подібних до перифраз, дефініційного методу⁴⁴, методу перифразування в порівнянні з дефініційним⁴⁵. Однак і в межах названих методів учені визнавали, що запропоновані моделі «працюють» небеззастережно: з одного боку, точне відновлення лексико-синтаксичної конструкції, яка б виконувала роль мотиваційного судження, можливе далеко не завжди, з другого — «між похідною назвою та її перифразою часто не існує відношень зворотності»⁴⁶. Особливо виразно думку про недостатність цих методів висловлювали вчені, які виходили на дослідження периферійних, граничних сфер певних типів номінантів (О. Селіванова, Я. Горецький, Ю. Фурдик). Про наявність похідних номінантів, лексичне значення яких не відповідає структурному, згадував і М. Докуліл⁴⁷, хоча його аналіз здійснювався не з позицій аналізу номінаційного процесу, а з позицій мовця та слухача. Проблематичність, а подекуди й умовна можливість встановлення мотиваційного судження як структури лексико-синтаксичної найяскравіше виявляються у так званих номінаційних аномаліях⁴⁸: такі номінанти виявляють порушення формальної та семантичної сполучуваності грамам, морфем та лексем, а часом і логічних закономірностей (ч. *kluk ušatá, baba chlap, strašpytel, rozumbrada, sralbotka*; рос. *пустобрех, лицедей*; укр. *пройдисвіт, дершлюд, голоштанько*). Ідіоматичність подібних номінантів є очевидною.

⁴¹ Doroszewski W. Kategorie słowotwórcze. Studia i szkice językoznawcze. — Warszawa, 1962. — S. 221.

⁴² Dokulil M. Ke koncepci porovnávací charakteristiky... — S. 85–105.

⁴³ Балтова Ю. Рабочая модель для сопоставительного исследования близкородственных языков // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. — М., 1987. — С. 5–9.

⁴⁴ Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. — М., 1982. — 199 с.

⁴⁵ Клименко Н. Ф. Словотвірна структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. — К., 1984. — С. 51.

⁴⁶ Кубрякова Е. С. Типы языковых значений... — С. 48.

⁴⁷ Dokulil M. K otázce prediktability lexikálního významu slovotvorně motivovaného slova // Slovo a slovesnost... — 1978. — R. 39. — S. 244–251.

⁴⁸ Čermak F. Idiomatika a frazeologie češtiny. — Praha, 1982. — 386 s; Klötzerová P. Hranice frazeologie se posouvají. Lexikální frazémy v češtině // Slovo a slovesnost. — 1998. — R. 59. — S. 277–279.

У межах іншого підходу до розуміння вихідної структури номінанта його порівнюють із «стиснутим у клубок» реченням (П. А. Флоренський, О. В. Добіаш), розуміють номінант як конденсацію змісту висловлення (Я. Кухарж) чи як номінацію певної ситуації (І. К. Архипов).

Для розуміння етапів і закономірностей руху думки номінатора від номіната до номінанта у межах будь-якого з відомих способів позначення виявлення мотиваційного судження в широкому його розумінні (тобто структури як синтагматичного, так і асинтагматичного (синтагматично аномального) плану) є надзвичайно важливим.

З огляду на завдання вивчення ономасіологічного механізму творення всіх типів номінантів для виявлення мотиваційного судження слід використати семантико-сміслову сутність, що є одночасно і формально зумовленою, — внутрішню форму (ВФ) як пучок асоціацій, адже ВФ похідних номінантів не лише свідчить про існування асоціацій, а й підказує їх характер та напрямок (ці асоціації з огляду на досвід номінатора можуть бути соціально, культурно та історично зумовленими). При цьому саме ВФ виявлятиме ознаки універсальності щодо всіх типів номінантів, а отже, вербальна ланка механізму номінації визначатиметься ВФ, що дозволить вийти на зв'язок семантичної, граматичної, формальної та внутрішньої структур номінанта.

Ономасіологічна структура номінанта є лінгвальною сутністю, мотиваційна структура — сутністю ментальною. Вивчення взаємодії цих сутностей у межах ономасіологічної рамки дозволить реконструювати певні ментальні операції, релевантні на шляху до вербальної ланки механізму номінації, адже ономасіологічна структура номінанта виявляє складні взаємозв'язки із семантичною, граматичною, внутрішньою структурою номінанта, його мотивованістю та ВФ. Інакше кажучи, мотиваційна та ономасіологічна структури перебувають у складному логічному зв'язку перетину множин.

Як результат аперцепції, ВФ конструктивно похідних одиниць слугує основою активізації асоціацій, пов'язаних із виявом сутності й визначальних ознак позначуваних реалій, та ментальних сфер ідентифікації, що відповідають даній ВФ значень. Встановлення мотиваційного судження, а відтак і ономасіологічної ознаки чи ознак, що мають вторинний (асоціативний) чи метафоричний характер, вимагає встановлення всього комплексу уявлень про номінат. Семантична структура номінанта, у свою чергу, корелює з ОС через семантику ОО, будучи результатом певних номінаційних операцій, що модифікують семні ряди ОО з метою вирішення номінаційного та прагматичного завдання номінатора. Тут особливої ваги набувають потенційні, латентні семи компонентів — номінатор їх актуалізує через пучок асоціацій як результат знання відношень об'єктів позамовної дійсності.

Вагомим аргументом на користь необхідності реконструкції мотиваційного судження є і випадки, де конкретна мотиваційна ознака семного або асоціативного характеру в номінанті прочитується досить складно. Внутрішню форму таких номінантів Т. В. Матвеева умовно називає парадоксальною: мотиваційне судження тут практично не має семантичних зон перетину з номінантом і «немов просвічує через нього іншим кольором». Складається враження, що вихідна форма обирається як основа номінації навздогад, з орієнтацією на те, що чим далі вона за семантикою від необхідного номінаційного змісту, тим краще⁴⁹ (пор. ч. *straširybka* «боягуз», *trásopírko* «молодий, недосвідчений», *žabikuch* «нездара»). Парадоксальною ВФ відзначаються і номінанти-маскулінізми із фемінінно зо-

⁴⁹ Матвеева Т. В. Парадоксальная ВФ как средство экспрессивности // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. — Новосибирск, 1979. — Вып. 8. — С. 117–123.

рієнтованою ВФ (укр. *язиката Хвеська, баба Параска і баба Палажка*; рос. *красна девица, неженка*; ч. *pradlena společnosti, baba chlap*).

Обов'язковою зоною перетину ОС та ВФ виступає асоціативна чи образно-асоціативна мотиваційна ознака (мотивант): укр. *голяр* — той, хто голить чоловікам голову, бороду чи вуса, ч. *holič* — ten, kdo holí mužům hlavu, knír a vousy, рос. *брадобрей* — тот, кто бреет мужчинам голову, усы и бороды; укр. *слон* — той, хто є великим як слон, рос. *лиса* — тот, кто хитрый, как если бы был лисой, ч. *starý zajíc* — ten, kdo je chytrý jak je chytrý starý (zkušený) zajíc.

Встановлення мотиваційного судження через посередництво ВФ уможливить, таким чином, встановлення й важливого елемента ономасіологічної ознаки — ономасіологічної зв'язки, яка опосередковує тип відношень між базисом та компонентом ономасіологічної ознаки — ономасіологічним мотивом. Наявність таких відношень (які у процесі з'ясування механізму номінації є релевантними, а не факультативними, як вважає О. О. Селіванова), оскільки, на нашу думку, вони, власне, і сигналізують, у який спосіб мотиваційне судження згортається у номінант. Таким шляхом вдасться встановити не лише сам мотив іменування, а й мотиватор і його номінаційні трансформації, спосіб номінації з точки зору цього мотиву, пов'язаний із вибірковою імплікацією певних компонентів мотивуючого судження в тій чи іншій мові.

Опрацьовані М. Докулілом основні типи загальних відношень у межах категорії субстанції — відношення категорії субстанції до категорії дії; відношення категорії субстанції до категорії властивості (ознаки); відношення категорії субстанції до категорії іншої субстанції — спираються на загальнокатегоріальний характер обох полярних членів цих структур⁵⁰. При цьому і сам учений⁵¹, і дослідники, що пізніше ішли його шляхом⁵², вказують на факти невідповідності структурних і смислових відношень у межах ономасіологічних категорій, як-от: ослаблення значення агентивності (*Jména činitelská*) й активізацію та домінування значення ознаки за дією як типової, характерної властивості номіната (пор. *rudokop* та *černohlíd*; *listonoš* та *neznaboh*) або виразної, такої, що впадає в око, ознаки, — як типової, так і разової (*žabikuch*, *penězokaz* та *bratrovrah*, *otcovrah*). Подібні факти є непоодинокими і з-поміж ОК субстанції за відношенням до іншої субстанції (*substantiva konatelská*) та субстанції як носія властивості (*substance jako nositel vlastnosti*): пор. *úředník*, *důchodce* та *děvkář*, *krutec*. Наявність таких численних зон невідповідності структурних та смислових відношень у межах ОК надзвичайно ускладнила б вивчення механізмів і закономірностей процесу номінації. Вихід з цього вбачаємо в опорі саме на смислові відношення, що їх встановлює ономасіологічна зв'язка, адже номінатор, використовуючи свій досвід, у тому числі й мовний, керується передусім смисловими мотивами вибору тих чи інших засобів іменування, прийнятністю їх смислових обсягів для виконання нового номінаційного завдання. На нашу думку, саме ономасіологічна зв'язка виступатиме експлікатором певних смислових відношень у мотиваційному судженні, які, у свою чергу, визначатимуть статус ОБ і ОО й те, як саме судження згортатиметься в номінант.

З іншого боку, зв'язка встановлює і співвідношення між ономасіологічною ознакою та ономасіологічним базисом у проекції на вибір форми категоризації

⁵⁰ Dokulil M. Tvoření slov...— S. 32.

⁵¹ Dokulil M. Jména činitelská // Tvoření slov v češtině. 2. Odvozování podstatných jmen.— Praha, 1967.— S. 13–124; Dokulil M. Jména konatelská // Ibid.— S. 125–170.

⁵² Bozděchová J. Op. cit.— S. 12–81.

номінанта як представника певного семантичного класу. Вивчення співвідношення цих ономазіологічних величин є важливим аспектом дослідження номінаційного процесу щодо розуміння суті мотивації та вибору точок опори при іменуванні.

Якщо ономазіологічна зв'язка сигналізує про наявність відношень *предикації* (із значенням активної чи пасивної дії), то функцію ономазіологічної ознаки виконує визначальний компонент мотиваційного судження, чи ономазіологічний мотив, а в ролі базису виступають засоби суто класифікаційного значення. Кожна з мов має відповідні набори афіксальних морфем та лексем, що цю класифікаційну ознаку фіксують (пор. той, хто *виробляє* вино — укр. *винороб*, рос. *виноделю*, ч. *vinař*; той, хто *малює* пейзажі — укр. *пейзажист*, рос. *пейзажист*, ч. *krajinář*, *malíř krajin*; той, що *має* щось цінне у власності — укр. *власник*, рос. *собственник*, ч. *majitel*, *majetník*; той, хто *стоїть* вахту — укр. *вахтовий*, рос. *вахтенный*, ч. *strážný*, *lodní hlídka*; той, хто протягом *дня* слідкує за чистотою та порядком у певних підрозділах військової частини — укр. *днювальний*, рос. *дневальный*, ч. *rotovní dozorčí*, *potocník dozorčího*). Зазначимо, що такі типи відношень виявляють ономазіологічні зв'язки в межах об'єктивно-часової та аксіологічної модальності.

Якщо ономазіологічна зв'язка сигналізує про наявність відношень *притаманності* в межах аксіологічно-оцінної об'єктивної модальності (як притаманність розглядаємо наявність властивостей номіната як його об'єктивних зовнішніх та внутрішніх характеристик), то функцію ономазіологічної ознаки виконує ономазіологічний мотив, функцію базису перебирають на себе засоби кваліфікативного значення, що категоризують ОО як репрезентаційну властивість номіната (укр. *брехун* — той, хто є брехливим, той, що відзначається здатністю «брехати») (зауважимо, що тут ідеться не про тип словотвірної мотивації, яка в даному випадку визначається як подвійна: *брехун* — від *брехливий* і від *брехати*, а про тип відношень притаманності, встановлюваних ономазіологічною зв'язкою); рос. *фанатик* — той, кому свойственен фанатизм; ч. *lakotec* — ten, kdo je lakotný). Відношення притаманності спостерігаються й у сфері аксіологічної оцінної модальності квантитативного типу (укр. *старець*, рос. *носач*, ч. *okáč*).

Якщо ономазіологічний базис виявляє тип відношень *характеризації* в межах емоційно-оцінного відношення, що передбачає суб'єктивну оцінку, співвідношення між базисом та ознакою виявляється оберненим: афікс, який у попередніх випадках виконував роль ОБ, перетворюється на ОО, оскільки класифікаційне значення ОБ змінюється на оцінне. Наприклад, у ч. *ercdareba* основа виконує роль ономазіологічного базису (саме їй належить віднесення номіната до певного поняттєвого класу), префікс — роль ономазіологічної ознаки (він конкретизує, уточнює основу, але не вказує на клас предметів); аналогічно в укр. *страшидло* — той, хто надзвичайно страшний на вигляд, рос. *трепло* — тот, кто много треплется; болтун, пустомеля, трепач). Афікс стає ономазіологічною ознакою, а основа — базисом у демінутивах та аугментативах як виявах аксіологічної оцінної модальності квантитативно-кваліфікативного типу (укр. *старигань* — надзвичайно старий чоловік, рос. *мужчинка* — мелкий, хилый мужчина, ч. *klučisko* — obrovský kluk).

У випадку, якщо ономазіологічна зв'язка сигналізує про наявність *метаболических* відношень (термін Я. Горєцького⁵³), що встановлюються як порівняльні відношення образно-асоціативного типу *А є як Б, А є ніби Б, А є таким, якби він був Б* (емоційно-оцінна та оцінна модальність), у дію вступає поняттєво-мовний

⁵³ Horecký J. Op. cit.— S. 6–12.

зміст номінанта-посередника між мовною формою, що використовується в новій для неї функції називання, та об'єктом. Підставою для такого посередництва є звичайно той факт, що номінат асоціативно пов'язаний із тим елементом дійсності, який уже позначений певним номінантом. Тут надзвичайної ваги набуває попередній смисловий обсяг мовної форми, що має стати формою змісту нового номінанта. У такому разі граматичним ОБ залишаються загальнокатегоріальні ознаки вихідної форми номінанта (укр. *орел* — субстанція, чоловічого роду, істота, орнітонім (*A є як B*), рос. *дубина* — субстанція, жіночого роду, предмет (*A є ніби B*), ч. *krusa* — субстанція, жіночого роду, істота, зоонім (*A є таким, якби він був B*)), роль ономазіологічної ознаки бере на себе смисловий обсяг заданої мовної форми як поліознакової сутності, а семантичним складником ОБ виступає конкретний параметр зіставлення (тип асоціації) що пов'язує «стару» та «нову» форми змісту.

У фразеологічних номінантах роль граматичного ОБ бере на себе формально-граматичний показник семантично стрижневого компонента (*голова з вухами* «про нерозважну, нерозторопну людину»), ономазіологічною ознакою виступає внутрішня взаємодія фразеологічних компонентів *голова* «частина людського тіла, у якій міститься мозок → субстанція, що асоціюється із думкою, мудрістю, розважливістю» за відношенням до об'єкта *вуха* «орган слуху → субстанція, що з думкою не пов'язана», семантичним складником ОБ виступає асоціація за суміжністю метонімічного типу.

Таким чином, осмислення номінанта як результату номінаційних трансформацій елементів мотивуючого судження сприятиме виявленню та дослідженню важливих аспектів номінаційного акту, що раніше залишалися поза увагою дослідників. Вивчення взаємодії складників ономазіологічної рамки — протомотиваційної структури номінанта, що розгортається у мотиваційне судження, та ономазіологічної структури номінанта, яка згортається в ім'я, — дозволить поєднати ментальний та лінгвальний аспекти номінаційного акту й простежити рух думки номінатора на шляху отримання номінатом імені.

(Рівне)

A. M. ARKHANHELKA

TO THE QUESTION OF THE PRINCIPLES OF THE GENERAL MODEL OF NOMINATION

The article studies one of the problems of the nomination theory — the problem of giving a name to the object (a male) — by means of constructing a general onomasiological model of nomination in view of language creative process in the Slavic languages (Ukrainian, Russian and Czech).

Keywords: nomination-choice, onomasiological frame, protomotivational structure, onomasiological structure.